

din sosyolojiisi

EL KİTABI



Editörler
Niyazi Akyüz
İhsan Çapcıoğlu

Ankara 2012

GÜNDELİK HAYATTA DİN

Mustafa Arslan

“Gündelik hayat”, bir insanın gündelik olarak yaptığı, düşündüğü, hissettiği şeyleri içerisine alan bir kavramdır. O, bizzat insanlar tarafından yorumlanan ve oluşturulan bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Gündelik hayat kendini sadece öznel açıdan tutarlı ve anlamlı bir dünya olarak sunmakla kalmaz, aynı zamanda ve daha çok, hemen herkesin düşünce ve davranışlarının içerisinde olduğu, şekil bulduğu ve onlar tarafından bir gerçeklik olarak muhafaza edildiği bir dünyadır da. Gündelik hayat çoğunlukla otomatik bir tarzda işler. Bu durum, mevcut sosyo-kültürel çevredeki bütün faktörlerin herhangi “bilinçli bir etki”si olmaksızın ve fakat bu etkenlerin otomatik tarzda “bilişsel” işleyişi vasıtasıyla oluşur (Bargh, 1997).

651

Gündelik hayat kavramını bilimsel ve objektif tarzda anlamak için buradaki “otomatik tarzdaki bilişsel işleyiş” kavramı önemlidir. Gündelik hayat sosyal bilimlerde uzun süre göz ardı edilen ve önemsenmeyen, son dönemlerde sosyal bilimlerin ilgi alanına girmiş bir kavramdır. Gündelik hayatın göz ardı edilip, önemsenmemesinin nedeni onun basit, sade, gelişigüzel tarzda işleyen özelliği idi. Ancak gündelik hayatı önemsemeyen elitist bilim insanlarının dikkat etmediği nokta bu otomatik, gelişigüzel işleyen hayatın aslında “bilişsel bir işleyiş” de sahip oluşu ve bu anlamda epistemik bir değerinin de olduğudur ki bu konuya onun -dini ve bilimsel bilgi gibi- diğer bilgi çeşitleri ile karşılaştırmasına aşağıda değinilecektir.

Her toplum bir takım farklılık ve ayrışmaları bünyesinde barındırır. Bununla birlikte, toplumdaki her bir kurumun anlamının veya toplumun bir bütün olarak anlamının toplumun daha “üst ya da elit kesimlerine has

bir konu" olduğu iddiası sosyal bilimlerde uzunca bir süre etkisini korumuştur. Aslında sosyal anlamın toplumun üst seviyelerinin yanı sıra öteki seviyelerinin, özellikle sosyal yapının daha alt tabakalarından elde edilebileceği fikri yeni bir görüştü. Bir toplumun pozitif anlamının gündelik hayatın içinden "avam" "halk" tarafından gündelik hayatın içinde temsil edileceği fikri, "kültürel pozitivizm" in nitelikli ve bir medenileştirmeden ve medeniyet tarzından memnuniyetsizliğin bir izlenimi ve kültürün arkaik temellerine yönelişi arzulan bir ifadesidir. P. Burke'in deyişiyle bu "halkın keşfi" olgusu, Avrupa'da geç 18. yy. ve erken 19. yy. döneminde başladı. Bu yönelişin felsefi meşrulaştırımı, Vico (ö. 1744) ve Herder (ö. 1803)'in yazılarında bulunabilir. Ötekilerden daha çok bu iki düşünür tarih, din ve toplumun doğasına ilişkin bu bağlamda yeni ve öncü teorik yaklaşımlarda bulundular (Long, 2002).

Bu süreçte sosyal bilimlerde kültürel ve toplumsal konularda sadece yüksek kültüre dayanmaktan vazgeçilmiş, yanı sıra daha alt seviyelerde ve gündelik hayat içinde oluşan kültürü incelemeye ve bu her ikisinden bütün bir topluma (onun kültürü, dini vb.) dair yorumlar geliştirilmeye çalışılmıştır.

Gündelik hayata olan akademik ilgi on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında gelişmeye başlamıştır. Gelişen bu akademik ilginin yanı sıra gündelik hayat kültürünün sosyal bilimlerde önemsenmesi tarih içinde son şekliyle "sanayi toplumunun kurulması" ile belirginleşmiştir (Mardin, 1997: 151; Burke, 1996: 23). Bourdieu (1984: 354) bu dönemdeki ilgiye neyin neden olduğuna dair açıklamasında "yeni küçük burjuvazi" kavramını kullanır. Bourdieu, gelişen bu sosyal grubun üniversite eğitime kabuldeki yaygınlaşması yanında popüler eğlence çeşitlerine de güçlü ilgilerinin olduğu görüşünü dile getirmektedir. Bu yeni küçük burjuvazinin gündelik yaygın kültürün biçimleri üzerine akademik ilgide odaklanmak istemeleri Bourdieu'ya göre hiç de şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla ister yüksek elit tabakanın kültür yorumlarındaki tekeli kaybetmeleri ister gelişen yeni küçük burjuvazinin toplumda ve gündelik hayatta edindiği yere paralel olarak bu çalışmalara akademik ilgi gösterilmesi yönünde olsun gündelik hayat sosyal bilimlerin inceleme alanına eskiden hiç olmadığı şekilde girmiştir. Açılan bu yolda sonraki süreçte Freud, Simmel, Wittgenstein, Shultz, Garfinkel gibi sosyal bilimcilerin gayretleri ile gündelik hayattaki tecrübe ve sembollerin önemi üzerine incelemeler yapmak giderek önemsenmiş ve bu durum günümüzde de artarak devam etmektedir.

Ancak, günümüzdeki popülaritesi artsa da bütün akademik alanlara ve disiplinlere bakıldığında gündelik hayat konusuna hala ilgisiz kalındığını ve

gündelik hayata yönelik elitist, seçkinci yaklaşımın açık ya da gizli hâkim olduğunu görürüz. Gündelik hayatı incelemeye yönelik akademik çevrelerdeki bu ilgisizliğin “din” konusunda kat kat fazla olduğunu belirtmek gerekir. Akademik çevrelerde bütün eksikliklere rağmen gündelik hayatın incelenmesine yönelik bazı adımlar teoloji ve din alanında atılmamıştır veya henüz çok yenidir. Ülkemizde de din ve teoloji denilince hala metinselci yaklaşımların ön plana çıktığını, bağlamsal yaklaşımın görmezden gelindiğini, aslında “bilinmediğini” söyleyebiliriz.

Din, burada İslam çalışmalarında hala bir “gerçek din/İslam” söylemi etkindir. Bu yaklaşımın hâkim olmasında hem geleneksel dini ilimlerin hem de oryantalist bilim geleneğinin etkisi söz konusudur. Geleneksel dini ilimlerde bağlamsal ve gündelik hayattaki dinselliği önemseyip incelemeye yönelik bir geleneğin olmadığını biliyoruz. Şüphesiz burada Birûnî ve İbn Haldun’un yaklaşımlarının çok önemli ve abidevi olduğunu ancak İslam bilim geleneğinde bir damar oluşturamadığını ve din çalışmalarının bizde hep metinsel bağlamda ele alındığını söylemek eksik olmaz. Aynı şekilde Oryantalistler de, sürekli yazılı ürünlere ilgi göstermiş ve metinsel çalışma yapmışlardır. Kültürel ve uygulamaya dönük çalışmaları ifade eden bağlamsal çalışmalara itibar etmemişlerdir. Elit ürünlere ve metinsel olana ilgi gösterilmesinden de anlaşılacağı üzere bu çalışmalarda, “gerçek ya da asıl (essential) İslam” tasavvurunun hâkimiyeti belirgindir. Bu yaklaşıma göre, “gerçek İslam” asıldır ve İslam’ın yerel gündelik ve kültürel formları ikincil öneme sahiptir.¹

Görüldüğü gibi gündelik hayata verilen bu ikincil önem, genel gündelik hayat incelemelerine nazaran teoloji ve din içindeki incelemelerde daha fazladır. Hâlbuki günümüzde gündelik hayat incelemelerine yönelik ilgi artarken bunun din alanında karşılığını bul(a)maması ve hatta küçümsenmesinin üzerinde durmak gerekir. Bu durumun sebebi, dinsel metinlerin gündelik hayat pratiklerine oranla daha “sahih” ve gerçek olduğu kanaatidir. Hâlbuki nasıl gündelik hayat bir sınıfın, tabakanın ürünü olarak kültürel ve tarihsel ise, dinsel metinler de (burada dinsel metin ile İslam vahyini ifade eden Kur’an dışındaki ulemanın ürettiği eserler kastedilmektedir) kültürel ve tarihseldir. İçerisinde sosyo-kültürel etkileri ve iktidar biçim-

¹ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Arslan, 2003. İslam incelemelerinde gündelik dinselliğe ilgisiz kalınmasını İslam ve Ortadoğu konusunda yetkin bir isim olan Albert H. Hourani (1996: 149 vd.) eleştirmekte ve “gerçek İslam”la bir başkası arasında kesin bir ayrım yapmanın ya da hukuk ve ilahiyat kitaplarındaki resmi cümlelere özel bir önem atfetmenin tehlikeli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre “folk” yani halk İslamı olarak tanımladığımız ve gündelik hayatın içinde şekillenen dinselliğin de özel bir önemi vardır.

lerini barındırır. Dolayısıyla da cinsiyet, yaş, sosyal konum, kültürel ve siyasal bağlam gibi çeşitli bağımsız değişkenlerin etkisine maruz kalmıştır. Ancak metinselci (textual) yaklaşım, kendisini merkeze koyup bağlamsal ve uygulamalı (contextual) çalışmaları her türlü etkiye açık tarzda konumlandırmaktadır. Bu yaklaşımda, “bir toplumun anlamının ancak yüksek kültürel ürünlerden elde edilebileceği”ne dair zımni ve fakat çok köklü bir “elitist anlayış” gizlidir. Hâlbuki bugün dünyada sosyal bilimlerin geldiği noktada bu yaklaşımın yanlışlığına dair uzun bir yol kat edilmiştir ve “yaşanan din” konulu bağlamsal çalışmaların sonuçları teolojinin konularını da etkiler hale gelmiştir.

Gündelik hayata dair akademik ilginin artmasının temelinde başlıca iki özel bilimsel yaklaşımın olduğu söylenebilir.

İlki, beşeri varlığın doğasını veya beşeri toplumun doğasını daha fazla anlamada gündelik kaynak ve pratiklerin önemli bir “açıklayıcı anlam”a sahip olduğu görüşünü savunan bilim insanlarıdır. Bu açıklamalar bizi gündelik hayatla ilgili ortak duysal (common sense) yorumların ötesine götürebilir. Hegel’in söylediği gibi “alışılmış olan kesin biçimde bilinen değildir” (Gardiner, 2000: 1).

654

İkinci yaklaşımda olanlar, gündelik hayat incelemelerinin öneminin, onların belli kültürel ve siyasal projelerle bağlantısı sebebi ile olduğuna vurgu yapmaktadır. Gündelik hayat konulu incelemeler, kendi kültürel bağlamı içindeki “baskıcı yapı”ların farkına varmada önemli “eleştirel, özgürleştirici ve ideolojik işlevlere” sahiptir. Bu nedenle gündelik yaygın kültür içindeki ilk bakışta zararsız gibi görünen biçimler içinde gizlenmiş olan “baskıcı sosyal ve siyasal kavramlar”ın mevcudiyetini tespit etmek, bunlara karşı direnme imkânları yaratmamızı mümkün kılacak ve daha az gayri insani tarzlarda düşünmemizi ve davranmamızı sağlayacaktır (Lynceh, 2005: 18).

Gündelik hayatın incelenmesine ilişkin bu açıklayıcı ve özgürleştirici/eleştirelci yaklaşımlar arasındaki ayrımın, genelde gündelik hayatın nasıl çalışılacağı özelde de gündelik dinsel hayatın teoloji ve din incelemelerinin içinde nasıl ele alınacağı konusunda faydalı olduğunu belirtmek gerekir.

1. Gündelik Hayat ve Din

Gündelik hayat ve din arasında ilk bakışta bir farklılığın olduğu görülür. Gündelik hayat bu dünyada gününbirlik olan şeyleri din ise temelde kutsal, aşkın olanla kurulan bağı ifade eder. Aşkın, insan ve tarih üstü yüce bir varlığa bağlandığımız, inandığımız zaman onunla ilgili bir takım inançlarımız oluşur, bazı ritüel ve uygulamalara sahip oluruz. Bu inanç ve uygulamala-

ra göre de hayatımızı bir düzene koyarız. İnancımız nasılsa hayatımız da aşağı yukarı ona göre şekillenmeye başlar. Kutsala dair inanç ve uygulamalarımız yaşanan hayatı bazen doğrudan etkileyici konumda olur; bazen de olguları yorumlamaya mevcut davranışlarımız, inançlarımız açısından meşrulaştırıcı açıklamalara gideriz. Bu süreçte, ilk bakışta aşkın alanla ilgili gibi görünen din aynı zamanda yaşanan dünyamızın bir parçası olur.

Dolayısıyla din, başlangıçta kutsal ve aşkın olanla kurulan bir bağı ifade etse de gündelik hayatın farklı alanları ile kurduğu etkileşim içerisinde karşımıza çıkar. İnanç ve de diğer anlam sistemleri bireyi aşip kolektif yaşamın sosyal sürecine katılarak, sosyal yaşamla birlikte hareket eder. Geertz'e göre (1968: 18-19) ruhsal yaşamın genel karakterindeki ve dini duyarlılığın karakterindeki değişiklikler, "sosyal olarak var olan 'anlam sistemlerinin', dil, gelenek, sanat ve teknoloji de -yani sembollerde- somutlaşan kültürel yapıların bireyler tarafından kullanımına kaçınılmaz olarak bağımlıdır. Bu diğer insani yetenekler için olduğu kadar *dindarlık* için de geçerlidir. Bir din ya da dindarlık kolektif olarak gelişmeksizin, toplumsal olarak yayılmaksızın ve kültürel anlam kalıpları -mitler, ritüeller, doktrinler, fetişler vb.- nesnelleştirilmeksizin var olamaz. Ve bu kalıplar değiştiği zaman -dünyevi şeylerin belirli sabitesizliği sebebiyle onlarda kaçınılmaz olarak ve hakikaten sürekli böyle olduklarından- o da onlarla birlikte farklılaşır. Yaşam nasıl hareket ediyorsa inanç da yaşamla birlikte öylece hareket eder ve gerçekte onun gelişimine yardım eder." Bu anlamda dini, gündelik hayatın içinde diğer kurumlarla ilişki içinde çok etkin biçimde görürüz.

Din ve gündelik hayat ilişkisini iyice anlamak için C. Geertz'in yaklaşımı iyi bir çıkış noktası olacaktır. Geertz (1975: 109), büyük düşünme biçimlerini/perspektifleri, "bilimsel, sağduyusal/ortak duyusal, estetik ve dinsel perspektifler olarak sıralar. Bu perspektifler hayat içinde zaman zaman etkileşime de girerek insanın dünya karşısındaki tutum ve davranışlarını oluşturlar.

İnsan hayatında temel belirleyiciler olan bu perspektiflerden "sağduyusal (common sense) perspektif", gündelik hayat içinde oluşan bilgiyi ifade eder. Bu anlamda sağduyusal perspektif yazımızın başında belirttiğimiz gibi gündelik hayatın "bilişsel" işleyişi vasıtasıyla oluştuğunun da başka bir ifadesidir. Sağduyusal perspektif ya da sağduyu bilgisi kavramları, teknik olarak gündelik hayatı ifade etmede yaygın olarak kullanılan bilgiyi kastetmek amacıyla fenomenolojik sosyolojide kullanılır (B. S. Turner ve diğerleri, 1994; Cevizci, 2000).

Sağduyu nesneleri ve pratik eylemlerin gündelik dünyası, beşeri tecrübedeki en önemli realitedir. Önemi ise şuradan gelir: O en sağlam biçimde

içerisinde kök salmış olduğumuz, -belli bir takım parçalarını her ne kadar sorgulayabilsek de- kolay kolay doğal gerçekliğini sorgulayamadığımız, baskılarından ve icaplarından çok az kaçabildiğimiz bir dünyadır (Geertz, 1975: 119). Hayatımızın büyük bir bölümünde bizimle beraber vardır. Bir “görme” tarzı olarak sağduyuyu ayırt etmeyi sağlayan, onun dünyayı, nesneleri ve süreçleriyle gördükleri şekliyle olduğu gibi basitçe kabullenmesi ve pragmatik güdülerini yani bu dünyada, dünyayı kendi pratik amaçlarına bağlayacak şekilde etkinlikte bulunma, ona hükmetme ve bunun imkansız olduğu görüldüğünde ona uyma isteğidir. Kuşaktan kuşağa aktarılan “inatçı gerçek”in sembolik kavrayışları aracılığı ile şekillendiği için, kültürel bir ürün olan gündelik yaşam dünyasının bizzat kendisi kuşkusuz, eylemlerimizin kurulu sahnesi ve verili nesnesidir. O, tıpkı bir Everest dağı gibi ‘orada’ karşımızdadır ve insan onunla ilgili bir şey yapması gerektiğini hissettiğinde yapılacak şey onu turmanmaktır. “Bilimsel perspektif”te ortadan kaybolan işte bu verili/hâlihazır durumdur. Kasıtlı şüphe ve sistematik soruşturma; tarafsız gözlem lehine pragmatik güdünün askıya alınması; sağduyunun informal kavramlarıyla ilişkileri giderek daha problematik hale gelen formel kavramlarla dünyayı çözümlemeye çalışmak vs.- bütün bunlarda dünyayı “bilimsel olarak” kavramaya çalışmanın ayırt edici nitelikleri bulunur (Geertz, 1975: 111).

656

Sağduyusal perspektif, “bilimsel perspektif”ten ayrıldığı gibi “dinsel perspektif”ten de birtakım yönleriyle ayrılır. Çünkü “dinsel perspektif” sağduyusal olana nazaran, gündelik hayat realitelerinin ötesine, onları düzeltip tamamlayan daha geniş realitelere yönelir. Dinsel bakış perspektifin en belirgin kaygısı daha geniş realiteler üzerinde güç uygulamaktan ziyade onların kabullenilmesi, onlara inanılmasıdır. Dinsel bakış açısının dayandığı ve dinin sembolik etkinliklerinin bir kültürel sistem olarak üretmeye, yoğunlaşmaya adanmış olduğu şey bu “gerçekten de gerçek” duygusudur (Geertz, 1975: 112). Hiç kimse hatta bir aziz bile, zamanının tamamını dini sembollerin biçimlendirdiği bir dünyada yaşamaz, insanların büyük bir çoğunluğu yalnızca geçici anlarda onda yaşarlar. Bir insan ya da topluluk estetik açıdan duyarsız, dinsel açıdan ilgisiz ve biçimsel bilimsel analizi sürdürme açısından donanımsız olabilir ama sağduyudan yoksun olup hayatta kalamaz. Bununla birlikte Geertz’e göre (Geertz, 1975, 112.) “dinsel perspektif”le “sağduyusal perspektif” arasındaki “etkileşimler” toplumsal hayattaki en açık olaylardandır. Burada Geertz dini, meslek ya da ikamet yeri gibi saf homojen bir nitelik olarak görmekten başka bir yol önerir; “ritüel içindeki dinsel inanış ile gündelik yaşam alanındaki dinsel inanışı ayırır”. Bu ayrım yapılmadığı zaman dinin toplumsal yaşantıdaki işlev ve rolü hakkında anlaşılamaz.

Bu anlamda insan için olmazsa olmaz bilgi çeşidi olan “gündelik bilgi ya da sağduyusal perspektif” ile “dinsel inanışlar” ister istemez sosyo-kültürel hayat içerisinde etkileşime geçecektir. Bu bağlamda sağduyusal perspektif “yaşanan din” ve “aktüel din” diye adlandırabileceğimiz ve din sosyolojisi, din antropolojisi ve din fenomenolojisi alanlarının konusu açısından “merkezi” bir kavram olmaktadır. “Gündelik hayatımızdaki işlerimizi yürütmek için faydalandığımız zengin ancak *dağınık, sistematik olmayan*, genelde bağlantıları belirsiz ve *söze dökülemeyen bilgi*” olarak sağduyu (common sense), yaygın dini inanışların ortaya çıktığı sosyolojik zemine işaret etmektedir. Bu nedenle yukarıda isimlerini zikrettiğimiz disiplinler açısından konu çok önem arz etmektedir.

Gündelik hayat içindeki dini incelemek bir anlamda herkesin bildiği, hemen her gün gördüğü, duyduğu, bir şekilde haberdar olduğu bir dinseliliği incelemektir ve bu anlamda din sosyolojisi, din antropolojisi ve din fenomenolojisi gibi disiplinlerin temel konusunu teşkil eder. Peter Berger bu nedenle din konulu bir çalışmasına şu şekilde bir ifade ile başlar: “Din mi herkesin bildiği bir şey”. Ona göre Sosyoloji, bazı eleştircileri tarafından sık sık herkesin zaten bildiği birtakım şeyleri inceleyerek hem kendilerinin hem de başkalarının vakit kaybına neden olmakla itham edilmiştir. Bazen bu suçlamaları hak eden sosyologlar yok olmasa da Berger’in deyişiyle sorun genellikle başka yerdedir (Berger, 1999: 71). Sosyolojinin temelde günlük hayatta pek çok kişiyi ilgilendiren meselelerle ve “herkesin bildiği şeyler” diye adlandırdığımız konularla ilgili, insanların her çeşit ön kabul-lerle dolu fikirleriyle uğraştığı doğrudur. Fakat şu da doğrudur ki “herkesin bildiği şeyler” ya genelde belirsiz bir şekilde ya da tamamen yanlış bilinirler. Bu nedenle çalışmamızın başında Hegel’den alıntılarladığımız “alışılmış olan kesin biçimde bilinen değildir” ifadesini de burada tekrar hatırlamak gerekir.

Dolayısıyla “gündelik dini hayat üzerine çalışmak” demek, herkesin bildiği konular üzerinde sosyolojik tasavvuru kullanarak ve gündelik hayatın bildik sıradanlığından sıyrılarak, bilimsel bir bakış ile ve diğer perspektifler ve makro yapılarla ilişkisini de kurmak suretiyle çalışma yapmak ve “alışlagelendeki” herkesin kaçırduğu ya da kavrayamadığı “yapı ve anlamları” tespit etmek demektir. Başka şekilde söyleyecek olursak, gündelik hayattaki dini incelemek demek dinin, gündelik kültür içindeki farklı yapılarla etkileşim içerisine girdiği çok çeşitlilik arz eden bir sosyo-dini örnekliği incelemek demektir. Geleneksel kurumsal dinin gündelik kültür içinde aldığı farklı şekilleri, popüler dini kültürü etkilemesini ve popüler kültürden etkilenip nasıl yeni dinselilikler üre(til)diğini incelemek demek-

tir. Halk arasında yaşanan dinselliğin “çeşitliliğinin” arkasındaki “sosyal anlamlara” odaklanmak demektir.

Buradan hareketle gündelik dini hayatta dikkat edilecek önemli bir hususa, ondaki “sosyo-dini çeşitliliğe” değinmek gerekir. Gündelik hayat içindeki dinselikten veya başka bir tabirle yaşanan dinden bahsetmek demek aslında “dinsel çeşitlilik” ve “farklılık”tan bahsetmek demektir. Din gündelik hayatta çok çeşitli örnekleriyle hayatiyet bulur. Bu anlamda gündelik hayat “resmi, normatif, kurumsal din”den farklı dinselilikleri içerisinde barındırır. Dolayısıyla gündelik hayattaki dinseliliği anlamak için kurumsal, normatif dinden farklı dinselilikleri konu alan kavramsal ve kuramsal çalışmalara odaklanmak gerekir. Gündelik hayat popüler kültür pratikleri tarafından oluşturulur.

Dolayısıyla popüler kültür ve din arasındaki etkileşimlerin doğası, gündelik hayattaki dinseliliği belirleyecektir. Örneğin, İslam vahye dayalı ilahi bir dindir. Belli bir teolojisi, ulema ve fukaha tarafından geliştirilen normatif kuralları vardır. Süreç içinde bu “normatif kurallar” gündelik hayatın içinde “popüler form”lara “bürünmekte”, geniş halk kitlelerinin kavrayış ve eğilimlerine göre uygun şekil ve renk almaktadır. Böylelikle, din bilginlerinin ya da eğitimli insanların oluşturdukları “resmi-kitabi din” diye adlandırılan dini anlayış ya da dindarlık yanında, halk tabakasında da kendine has bir dindarlık tarzı ortaya çıkmaktadır.² Geniş toplum kesimlerindeki yaygın dini inanç ve uygulamaların ifadesi olarak “popüler dindarlık” diye adlandırılan bu dindarlık tarzı, halkın gündelik hayatı içerisinde ve sağduyu bilgisi ile üretilmekte ve geliştirilmektedir.

Gündelik hayatın pratiği içinde normatif inançlarla ona mesafeli hatta zıt inanışlar bir arada halk arasında bulunurlar. Dolayısıyla gündelik hayat pratiği içinde gelişen popüler dinin normatif, kurumsal dinden taban tabana ayrı ve tamamen heretik olduğu düşünülmemelidir. Resmi, kitabi dine niteliğini veren şey, sistemleşmiş teolojik doktrinler, dini kurumlar ya da derin bilgili din adamları sınıfı iken; popüler din, resmi dini kurumun dışında sıradan halk arasında bulunur ve nispeten sistemsiz yaygın inanç ve uygulamalardan oluşur. Dini doktrin ve teolojik sistemleştirmeden yoksundur. O, yüksek tipli, kitabi dinlerden süzülüp gelen kavramlar ve inançlarla birlikte farklı kültürlerin ve çoktanrılı (pagan) inanışların bir çeşit karışımıdır. Bazen bu kültür ve dinlere ait çoktanrılı inanışlar, yüksek tipli kitabi dinin hafif cilası ile bezeli olsa da muhafaza edilirler (Waardenburg, 1979).

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Arslan, 2004; Mensching, 1994; Ülgener, 1981; Waardenburg, 1979; Weber, 1966.

Görüldüğü gibi, sırf belli ilkeler bütününe göre oluşmuş sistemli bir takım inanç ve uygulamalardan ziyade popüler din, hem eski kültür ve dinlere ait inanışlardan hem de kitabi dinlere ait daha sistemli inanç ve sembollerden müteşekkil olması itibarıyla senkretik, terkibi bir özelliğe sahiptir. Resmi, kitabi dine ait öğelerle, eski kültür ve dinlere (halk dinlerine) ait inanış ve uygulamalar bir arada terkibi olarak bulunurlar. Ancak kitabi dine ait sistemli inanç, uygulama ve semboller, halk arasında sadeleştirilmiş ve gündelik hayatın ihtiyaç ve gereklerine odaklanmış olarak yer alır.

Gündelik halkın kültürü ile resmi, yüksek kültür arasındaki ayrıma ve gündelik hayatın belli bir kültürel forma sahip olduğuna dair kavramsallaştırım din antropolojisi ve din sosyolojisinde konu edilmiştir (bkz. Arslan, 2003; 2004). Bunlar arasında en etkili ve dikkat çekici olan Robert Redfield ve Weber'in kavramlaştırmalarıdır.

Robert Redfield bu ayrımı "Büyük Gelenek/Küçük Gelenek" şeklinde formüle etmiştir (Redfield, 1956: 70). Büyük gelenek, yönetici ve entelektüel seçkinlerin düşünce sistemlerinden, bilim, felsefe, din ve güzel sanatlar alanındaki eserlerden müteşekkilden; Küçük gelenek, insanların gündelik hayat içindeki sanat, duygusal yapı ve dinsel inançlarını içerir. Kültürel/dinsel merkezin ortodoks formu olarak Büyük gelenek, kentli elit kesime aittir. Küçük gelenek ise, kültürel/dinsel çevrenin dinsel formudur. Redfield'in değerlendirmesiyle Küçük gelenek, belli bir düşünce seviyesinin altındaki geniş, normal halk kesimi tarafından gündelik hayat içerisinde pratize edilir. Küçük gelenek olduğu gibi kabul edilir ve dikkatli inceleme, incelik ya da ıslah gibi pek çok şeyle karşı karşıya değildir (Redfield, 1956: 70).

Max Weber ise konuyu "dindeki çeşitlilik" açısından değerlendirmiştir. Ona göre, "büyük dinlerin bünyesi içerisinde" farklı dindarlık tipleri söz konusu olmaktadır. Bunlar, yüksek dini kültür, bilgi ya da karizmaya sahip kişilerde ifadesini bulan "virtüöz" dindarlığı (*virtuosen religiositat*) ile daha çok bu niteliklere sahip olmayan sıradan avamda ifadesini bulan "kitle" (*massen religiositat*) dindarlığıdır (Weber, 1996: 364-5). Weber'e göre dinin gerçek hayata etkisi incelenecekse, önce resmi dogmaları ile pratikte belki de kendi isteği hilafına sürdürülen "fili davranış türünü" ayırmamız, sonra da zirvede "virtuose" çevrenin sürdürdüğü inançlarla tabanda kitleye ait popüler inançları ayırt etmemiz gereklidir. Üsttekilerin din anlayışı ve inançları gündelik yaşayış için ancak bir örnek vazifesi görür; iddiaları üst perdede talep ve iddialardır (Ülgener, 1981). Bu teolojik/fikhi normatif iddialar halkın yaşantısına ve gördükleri işlevlere göre gündelik hayat içinde popüler şekiller almakta, yeniden bir form ve içerik edinmektedir.

Farklı dinseliliklerin gündelik hayat içinde nasıl oluştuğuna, başka bir deyişle yüksek, üst kültürden alta yani halk arasına sızmalara, “entelektüel pazardaki arz- talep ve alım gücü” kavramlarıyla açıklık getirilebilir. Din âlimlerinin fikirlerinden çıkan soyut fikirlerle, ayrıntılı teolojik konularla insanlar muhataptırlar. İnsanların sıradan gündelik hayatlarında karşılaştıkları bu yüksek düzeydeki rafine “entelektüel meta”lar, “entelektüel, fikri bir alım gücü” gerektirecektir. Ancak bu “entelektüel pazar”daki canlılık ve zenginlik, gündelik hayatta pek karşılığını bulmaz. Çünkü “entelektüel pazar”da tedavülde olan meta, her zaman için “avam pazarı”ndan daha yüksek “kalitededir” ve avamın hem “entelektüel meta” beğeni kriterlerinin ve hem de entelektüel alım gücünün üstündedir. Bu sebeple bu vasıflara sahip olmayan “avam” için bu piyasa cazip bir piyasa değildir. Entelektüellerin bilişsel ve duygusal özelliklerine göre oluşan ve onların dünyasına hitap eden bu pazara avam-halk giremez. Ancak din sadece yüksek bir elit tabakaya has bir şey değildir. Hatta dini emir ve prensiplere göre, halkın inanç ve davranışlarını değiştirmeleri de beklenir. Dolayısıyla dini emir ve prensiplerin gündelik hayatın pratiği içinde anlaşılması ve yaşanması gerekmektedir. Bu durumda avam-halk için gerekli olan, daha somut ve sade entelektüel, fikri ürünlerin dolaşıma sürüldüğü bir “halk pazarı” gerekmektedir. Sıradan halk ya da avam, dini kitap, sohbet ya da vaazlardan ancak kendi yaşam biçimlerinde eritebilecekleri kadar doktrin ve prensip alırlar. Avamın bu konudaki ihtiyaçları, “entelektüel pazar”daki metaların, daha düşük bir zihni alım gücü ile sahip olunabilecek sade ve basit ürünlerin ve/veya taklitlerinin dolaşıma sürüldüğü bu halk pazarında karşılanır. Bu süreçte resmi-kitabi dinin fikir ve prensiplerinin halkın anlaması için basitleştirilmesi yanında; popüler inanışlarının dini anlayışlar üzerindeki etkisi, dini gündelik hayatın gereklerine göre şekillendirme eğiliminin büyük etkisi olacaktır.

Burada örnek olarak İslamı söz konusu edecek olursak, gündelik hayat içindeki popüler dini yaşayış tarzı, İslam’la az çok ilişkisi olan bütün dini tarz ve biçimleri içine alır. Bunların yanında o, “geniş çapta İslam öncesi zamanlardan arta kalan bir takım inanış ve uygulamaları, mahalli adet ve inanışları, resmi-kitabi din yorumu tarafından açıkça yasaklanmış ya da yasaklanmamış dini uygulamaları” da ihtiva etmektedir. İslam toplumlarındaki popüler dindarlık biçimine bakarsak o kendinde, kökleşmiş ve kalıplaşmış unsurlar, geleneksellik, ritualizm ve derin teolojik konulardan uzak olmak gibi özellikleri barındırır. Popüler dindarlık tutumlarına sahip bir kişi, okuma yazma bilmesi durumunda bunu bilgi için değil, örneğin “büyü” amacıyla (muska yazmak gibi) kullanabilir. Popüler din, öğretilen çok büyü, (şer’î) hükümlerden çok dini coşkuyu vurgular. O araçlardan kaçınma bir yana, gerçekte araçlara dayalı olarak kurumsallaşmaktadır (Patai, 1987; Waardenburg, 1979; Gellner, 1993).

Gündelik hayat içinde oluşan popüler dindarlık, daha çok kötülük problemlerinden etkilenir. Hastalıktan şifa bulma, kaza ve belalardan kurtulma vb. bu dünyada fayda ummayı vaat eder. Hastalık korkusu ve önceden bilinmeyen diğer felaketler toplum hayatının bir parçasıdır ve insanları bir kaygı içerisine iterler. Günümüzde de modern dünyanın problemlerine (stres, anlam arayışı vb.) yönelik olarak bir takım popüler inanç ve uygulamalara rastlanmaktadır. Dolayısıyla, bu problemlerini gidermek ve kaygılarını yenmek için, insanlar (kehanet ve büyüsel uygulamalar, okuma, cinlerle temas ve medyumluk, falcılık vb. gibi) bir takım şeylere başvururlar. Kişi için önemli olan farklı kaynaklardan o an ki sorununa, sıkıntısına ya da ihtiyacına bir çare bulabilmektir ki bu özellik “popüler din”in faydacı yönünü, bunun yanında senkretik yönünü açık bir şekilde ortaya sermektedir.

Bir vahiy dini olan İslâm’ın içinde gündelik dini formar nasıl var olmaktadır, özellikleri nelerdir? İslâm’ın yaygın olan popüler biçimlerine baktığımızda şu nitelikleri görebiliriz: Öncelikle insan hayatının “doğum, evlilik ve ölüm” gibi belli başlı geçiş dönemlerinde (*rite de passage*) çok zengin bir takım folk inanış, uygulama ve merasimlerde ortaya çıkmaktadır. Bir insanın hayatında çok önemli olan bu dönemlerde, halk arasında birçok uygulama ve merasim yapılmakta ve bunlar, popüler dindarlığın çok önemli biçimlerini ihtiva etmektedir. Yine halk tarafından sevilen bazı dini şahsiyetlere, gerek hayatlarında, gerekse öldükten sonra, halk arasında dini bir ehemmiyetin verildiği ve öldükten sonra da bunlara “veli” denilerek kabirlerinde tazime kadar uzanan uygulamaların yapıldığı görülmektedir. Halk arasında veli ya da evliya inancı olarak ortaya çıkan bu inanış tarzı, dilek/adak inanış ve uygulamaları ile de birleşerek, halk katında çok farklı popüler dindarlık biçimlerinin oluşmasına sebep olmaktadır. Hatta bu inanış, Müslüman halk arasında “türbe ziyareti” diye adlandırılacak bir uygulamayı da doğurmuştur. Ziyaret dindarlığı bütün İslam dünyasında olduğu gibi Türk toplumunun gündelik dini hayatı içinde oldukça etkin ve işlevseldir. Türk toplumunda türbe ziyareti, “veli kültü” ve Hıdırellez kültü ile birlikte Türk popüler dindarlığında günümüz modern toplumunda bile farklı şekillerde varlığını canlı biçimde devam ettirmektedir.

Doğal afetler ve sosyal ya da bireysel yaşamda karşılaşılan (yoksulluk, hastalık vb.) felaketler gibi beklenmedik olaylar ve krizlerde ortaya çıkan dini davranış kalıpları da İslam toplumlarında gündelik hayat içinde bazı popüler dini inanış ve uygulamalara sebep olmaktadır. Özellikle sıkıntı ve buhran anlarında insanlar, diğer zamanlarında olduğundan daha fazla popüler dini inanış, uygulama ve merasimlere iştirak etmektedirler. En aşikâr bir biçimde İslam toplumlarındaki dini cemaat ve tarikatlarda

görülen fikirler ve yaşam tarzları da, toplumda yaygın dindarlığın önemli biçimlerinin doğmasına kaynaklık etmektedir. Resmi olarak kabul edilmeyen musiki şöenleri, *zikir* (Allah'ın ismini anma biçimleri) gibi dini uygulamalar yanında, halk arasında sonradan kurumlaşmış *mevlid-i nebi* gibi bazı merasimler, Kur'an'ın merasimlerde güzel okunuşu düğün ya da ölüm anmalarında hatim okuma yine halkın yaşam tarzında ortaya çıkabilen bazı uygulamalar da (örneğin, muska gibi koruyucu nesneler kullanma, cinlerle ilişkili konular ve "büyüsel" amaçlı davranış formları vb.) burada söz konusu edilebilir. Bu bağlamda gündelik hayat pratiği içinde dini-kitabi öğeleri –halkın anlayacağı tarzdaki yorumları da dâhil-, başka dinlere ve eski kültürlere ait inanış ve uygulamaları, tasavvufi-mistik öğeleri, büyüsel, efsanevi-mitsel öğeleri bulabiliriz.

Gündelik hayat ana hatları itibarı ile dünyevi davranışlardan oluşur. Hayat içinde insanın aile, çalışma hayatı, dinlenme, spor, yemek, içmek, eğlenmek, müzik dinlemek, sinema vb. izlemek, kitap okumak, farklı şekillerde oyun oynamak, sağlık durumları, cinsiyet ilişkileri, ekonomik konular gibi birçok alanda ilişkisi olur. Bunlar ilk başta dünyevi gibi gözükse de aslında her bir alanın dinle ilişkili yönü –alanına göre az ya da çok- olacaktır. Özellikle İslam dini hayatın her alanına dair hükümlere sahip olduğu için özellikle dindar bir insan için gündelik hayatın her alanına dönük dini hükümleri hayatında tatbik etmek durumundadır. Ancak bu alanlarla ilgili dini hükümler gündelik hayatın içinde halkın tasavvuruna ve alışkanlıklarına uygun bir forma da bürünebilir.

Dini duygu ve davranışların gündelik hayatta diğerlerine oranla daha fazla yoğunlaştığı "zaman" ve "mekânlar" olabilir. Geniş halk kesimi arasında özellikle dini konularda zaman ve mekân algısı çok gelişmiştir. Belli zaman ve mekânlarda bireysel ya da kolektif, törensel uygulamalarla din gündelik hayatın yoğun olarak hem tam içinde olur hem de diğer günlerden "farklılığı" bariz biçimde hissedilir. Ancak bu zaman ve mekânların diğerlerinden farklılığı onların gündelik hayatın içinde olmaktan çıkarmaz tam tersine onları adeta "vazgeçilmez" kılar. Örneğin, zamanda kutsallık ve bununla ilgili "haram aylar, Hac günleri, üç aylar, kandil geceleri, Cuma günü, Aşure, Hıdrellez, Yılbaşı, Nevruz, dini bayram günleri" gibi diğer günlerden dini anlamda "farklı" sayılan anlar halkın gündelik dini hayatı içinde ayrı bir öneme sahiptir ve bu anlarda daha yoğun ve kültürden kültüre az-çok değişen inanış ve uygulamalara rastlanır. Teolojik çevrelerde kandil geceleri, aşure, nevruz, üç aylar gibi anlar konusunda tartışma ve eleştiriler olsa da halkın gündemi bunlarla pek meşgul olmaz. Bu anlarda bireysel ve kolektif törenlerle dinsel hem "özel bir durum" hem de

süregelen, gündelik hayatın normal pratiği gibi dimağlarda kabul görür. Bu anlara has ortaya çıkan dini ibadet merasimleri (mevlid, hatim, zikir, kandiller, özel oruçlar vb.) gündelik dini hayatın ayrıca incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken çok özel anlarını oluşturur. Aynı şekilde “dini mekânlar” için de benzer durum geçerlidir. “Mekke, Medine, Kudüs, belli bazı Mescitler, her türlü türbeler” gibi kutsal mekânlar gündelik hayat ve dinsel etkileşiminin çok yoğun biçimde yaşandığı, etrafında farklı popüller dinsel inanç ve uygulamaların şekillendiği ve geliştiği yerlerdir.

2. Hızlı Değişim Süreci Gündelik Hayat ve Din

Din temelde kutsal ve aşkın olanla ilgili olduğu ve sabit ilke ve prensiplere sahip olduğu için tarihsel süreçte geleneksel formları ile gündelik hayatta varlığını devam ettirmektedir. Ancak özellikle köklü değişim süreçlerinde, yaşanan dinde yeni inanç ve formların ortaya çıkabildiği din sosyolojisinde bilinen bir gerçektir.

Günümüz toplumlarının en belirgin özelliği hızla değişmekte oluşudur. Bu nedenle sosyal bilimlerde, günümüzdeki dönüşümleri adlandırmada “değişim” yerine “hızlı değişim” kavramı kullanılmaktadır. Günümüzdeki bu hızlı değişim süreci, küreselleşmenin itici gücüyle mevcut toplumsal yapıda dönüşüm ve yeniden yapılanma gereksinimlerine yol açmaktadır. Bu baş döndürücü süreçten sadece gelişmiş toplumlar değil, “gelişmekte olan” tarzında adlandırılan ülkeler de nasibini almaktadır. Küresel ve yerel ölçekte ortaya çıkan bu hızlı değişim süreci din-toplum ilişkileri bağlamında da kendini göstermektedir. Modernliğin anlam krizi ve dünyadaki bu hızlı değişim süreci, dinde de yeni durumlar ortaya çıkarmıştır. Daniel Bell (2006), henüz yetmişli yıllarda “Kutsalın Dönüşü” adlı ünlü makalesinde aşırı rasyonelleşme, bireyselleşme, sonsuz özgürlük hissi gibi modern gelişmelerden sonra modern dünyanın “kutsalın dönüşü” ile karşı karşıya geleceğini ifade etmişti. Gelineen noktada hayatın her alanında “kutsal” a bir dönüş yaşandığı, dini ve manevi konuların eskisine oranla gündelik hayatta daha fazla yer ettiği sosyolojik bir gerçekliktir.

Din sosyologları, gelişen bu yeni olguyu “büyük uyanış”, “oryantal dini uyanış”, “yeni dinsel bilinçlilik”, “dinin yeniden kuruluşu” “büyük çağdaş dinsel kriz” olarak adlandırmaktadırlar. Bu değerlendirmelere göre, altmışlı yıllardan bu yana gelişmiş toplumlarda dini ve ruhsal temalar doğulu dinler, geleneksel dini öğretiler, mistik ve paranormal inançlar, yeni pagan dini akımlar tarzında çok boyutlu biçimde görünmeye başlamıştır. Dindeki bu değişim, hem genel anlamda dini ve kutsal olana ilgide bir artış olarak, hem de mistik, ezoterik kültlere, Yeni Çağ akımı gibi yeni dinseliliklere ve kitlesel paranormal eğilimlere yönelişte ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu

olarak bu tarz dinselilikler modern toplumların gündelik hayatında, iletişim araçlarında ve küresel örgütlenmelerde daha fazla görünür olmuşlardır.

Günümüzde özellikle ileri toplumlarda görülen bu dönüşümün iki koldan vuku bulduğunu görmekteyiz. Birincisi İslam, Hristiyanlık, Budizm gibi geleneksel kurumsal dinlere; diğeri ise kurumsal olmayan, mistik ve esoterik dinsel ya da yarı-dinsel eğilimlere yöneliş. Ancak özellikle seküler toplumlarda ikinci eğilimin kendisini beklenilenden daha fazla gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin bugün Amerika'da binlerce yeni ruhsal ve dinsel eğilimlerin olduğunu, bu nedenle Amerika'ya "yeni dinler süpermarketi" isminin verildiğini bilmekteyiz.

Seküler toplumlarda görülen bu yeni dinseliliklerin en önemli özelliğinin bünyeleri içine, geleneksel dinler yanında eski pagan dinlerden, doğulu mistik dinlerden (Hint ve Budist eğilimler), metafizik ya da Hermetik felsefelerden, büyük dinlerin mistik ya da büyüsel eğilimlerinden (sufilik ya da Kabalizm) ve hatta modern bilimden öğeler katabilmeleridir. Bu anlamda yeni dinseliliklerin *senkretik* bir karakterde olduklarını söyleyebiliriz (Arslan, 2006).

Modern bilim ve geleneksel dinler tarafından şüphe ile karşılanmasına rağmen mistik ve büyüsel eğilimler, günümüzde basın ve kitle iletişim araçlarında ve gündelik yaşantıda gittikçe artan bir ilgiye sahip görünmektedir. Günümüzde hemen her gazete ve dergide artık, bir burç, fal ve astroloji sayfası ile karşılaşmaktayız. Parapsişik ve kehanetsel konular dergi kapaklarında ve gazetelerin üst sütunlarında, haber ve tartışma programlarının başat konuları arasında yerlerini almaktadır. Önceleri bu tip konular, şarlatanlık olarak gazetelerin iç sayfalarında ve haber programlarında polisiye olay olarak verilirken, günümüzde manşetlerde ve çok genişçe işlenmektedir.

Kehanetsel konular, kutsal kitabın şifreleri, bir takım türedi dini/ruhçu gruplar, kıyamet senaryoları benzeri konular önemli medya programlarında saatlerce yer alabilmekte; eskiden hurafe olarak küçümsenen bu inanç ve pratikler, çok ciddi memleket meselesi gibi tartışılmakta, bunların küçümsenmeyecek bir izlenme oranına da sahip oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla post/modern gündelik hayatta ayrıca, edebiyat (örneğin Harry Potter vb.), sanat, sağlık (bitkisel ve alternatif tıbbı ilgi), TV ve sinema ürünleri (örneğin The Exorcist, Matrix gibi ünlü filmler; Sırlar dünyası, Kalp gözü, Sır kapısı, Sihirli annem, Gizli dosyalar gibi televizyon dizi ve programları) gibi mistik ve büyüsel temaların sıkça kullanılmaya çalışıldığına, hatta bunların bazı dinsel temalarla birleştirilerek verildiğine, yine sihribazlık gösterilerinin büyük şovlar halinde sunulduğuna şahit olmaktadır. Popüler kültürle gelen ve hemen her şeyi iletişim araçlarıyla tüke-

time yönelten enformatik mantık, bu tarz inanışları insanların ilgi alanına sokabilmektedir. Buna paralel olarak doğu mistizmini ve reenkarnasyon temasını işleyen ruhçu derneklerin ve yayınevlerinin sayısında bir artış gözlemlendiği gibi, terapi amaçlı yoga ve meditasyon merkezleri de yaygınlaşmaktadır. Ancak en önemlisi postmodernizmin modernizmi eleştirirken kullandığı, onun insanı maddenin esiri yaptığı ve bunun ruhçu eğilimleri artırdığı savıdır. Daha çok akılcı paradigmayı ve kuralcılığı eleştiren postmodern epistemoloji, özellikle küresel ilişkiler ağı ile birlikte paranormal ve parapsişik eğilimleri tırmandırmaktadır. Buna postmodernizmin ezoterik eski geleneklere yeniden ilgi duymasını da eklemek gerekir. Ayrıca sanayi sonrası yeni toplum kuramlarının varlığı, “kaygı” ve “risk” endişelerinin, belirsizliklerin artması yeni arayışlara olan eğilimi artırmaktadır.

Dolayısıyla, günümüzde artık eskisinden daha fazla mistik ve esoterik eğilimlerle karşılaşacağımız anlaşıyor. Nitekim bunu her geçen gün daha da fazla hissedebiliyoruz. Türkiye’de de yukarıda verilen örneklerin yanında Yeniçağcı ruhsal dernek ve grupların çoğaldığını görmekteyiz. Bir sağlık merkezine ya da spa’lara gittiğinizde doğu mistik dinlerine ait figürlerin her yerde olduğuna, bazı mistik uygulama ve davranışların sağlık hizmeti aracılığı ile sunulduğuna hatta merkezin girişine doğu dinlerine ait tanrıların heykellerinin konulduğuna şahit olursunuz. İleriki dönemde gelecek neslin bu tarz örneklerle çokça karşılaşacağı söylenebilir.

Gündelik hayatta popüler dini yönelimlerin artan yaygınlığı modern sosyolojinin de ilgisini çekmekte ve özellikle, “dini ya da yarı-dini eğilimler”, “sekülerleşme teorisinin krizi” gibi konularla alakalı olarak çokça tartışılmaktadır. Klasik sosyolojik teorilerin büyüsel ve dinsel eğilimlerin süreç içerisinde etkisini en aza indireceği ve gündelik hayatta görünemeyecek bir işlevselliğe indirgeneceğine yönelik öngörüler, değindiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi yanlışlanmaktadır (Bkz. Arslan, 2011). Sonuçta, günümüz toplumlarında resmi dinlerin yaygınlaşması yanında, mistik ve büyüsel eğilimlere, yeni ve yarı-dini (*quasi*) eğilimlere gündelik hayatta ilgideki artışın klasik sosyologların öngörülerini ve sekülerleşme teorisini tartışmaya açtığı görülmektedir.

Kaynaklar

- Arslan, M. (2003) “Batılı Çalışmalarda Orta Doğu’nun Sosyo-Kültürel Yapısının Analizinde Yaygın Olarak Kullanılan Dikotomik Kavramsallaştırmaların Kritiği”. Elazığ: F.Ü. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi I. Orta Doğu Semineri.
- Arslan, M. (2004). *Türk Popüler Dindarlığı*. İstanbul: Dem Yayınları.

- Arslan, M. (2006). "Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: Yeni Çağ İnanışları Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4 (11), ss. 7-24.
- Arslan, M. (2010). "Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi", *İnönü üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), ss. 195-210.
- Arslan, M. (2011). *Paranormalizm ve Din*, Malatya: Bilsam Yayınları.
- Bargh, John A. (1997) *The Automaticity of Everyday Life: Advances in Social Cognition*, Volume X by Robert S. Wyer Jr.
- Bell, D. (2006). "Kutsalın Dönüşü", *Laik ama Kutsal*. (Çev. A. Köse). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Berger, P. (1999) "Dini Kurumlar", *Toplumbilimi Yazıları*, (Çev. Adil Çiftçi), İzmir.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique: of the Judgment of Taste*. London Roudladge and Kegan Paul.
- Burke, P. (1996) *Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü*, (Çev. G. Aksan), Ankara: İmge Yay.
- Cevizci, A. (2000) *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay.
- Gardiner, M. (2000) *Critiques of Everyday life*, London: Routledge.
- Geertz, C. (1968) *Islam Observed*, New Heaven and London: Yale Un. Press.
- Geertz, C. (1975) "Religion as a Cultural System", *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* by C. Geertz, Hutchinson of London.
- Hourani, Albert H. (1996) *Batı Düşüncesinde İslam*, (Çev. M. K. Atalar), İstanbul: Pinar Yay.
- Long, C.H. (2002), "Popüler Din" (Çev. M. Arslan), *Tabula Rasa*. 2 (4), ss. 249-263.
- Lynceh, G. (2005) *Understanding Theology and Popular Culture*, UK: Blackwell Pub.
- Mardin, Ş. (1997) "Türkiye'de Kitle Kültürü Sorunu", *Siyasal ve Sosyal Bilimler* (4. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mensching, G. (1994) *Dini Sosyoloji*, (Çev. M. Aydın), Konya: Tekin Kitabevi.
- Redfield, R. (1956) *Peasant Society and Culture*, Chicago Un. Press.
- Turner, B. S. ve diğ. (1994) *The Penguin Dictionary of Sociology*, (3. Ed.), Penguin Books Ltd., England.
- Ülgener, S. (1981) *Zihniyet ve Din*, İstanbul: Der Yayınları.
- Waardenburg, J.D. Jacques, (1979) "Official and Popular Religion As a Problem in Islamic Studies", *Official and Popular Religion: Analysis of a Theme for Religious Studies*, P. H. Vrijhof ve J. Waardenburg (eds), New York: The Hague, Mouton Publishers, ss. 341-386.
- Weber, M. (1966) *The Sociology of Religion*, London: Social Science Paperbacks.
- Weber, M. (1996) *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul: İletişim Yayınları.